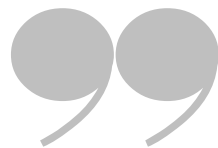

„az, ami Párizsból nem látszik”*

BESZÉLGETÉS A MAGYAR ÉS A SZERB IRODALOM KAPCSOLATÁRÓL

ORCSIK ROLAND: Köszönöm Karádi Évának, hogy lehetőséget teremtett az antológia bemutatására. Ez olyan érzés, hogy van értelme csinálni.

KARÁDI ÉVA: Megcsinálták és még sincs rendesen recipiálva, akkor legalább egymás között próbáljuk meg feldolgozni.

ORCSIK ROLAND: Azt gondolom, hogy jó, ha nem csak Budapesten történnek dolgok. Létrejött egy sorozat Szeged városában. Az lenne jó, hogyha valójában minél több város nemcsak a saját városának a kultúrájával foglalkozna, hanem egy kicsit nyitottabb horizonton. Tulajdonképpen a magyar kultúra nagyon is gazdag, csak nincsen tisztában vele.

Tehát a szerb antológiáról:

Érdekes jelenség, hogy nagyon sok fordítás van szerb irodalomból magyar nyelvre, viszont kevés a szerb antológia. Valójában Jugoszlávia szétbomlása óta ez az első újkori szerb irodalmi antológia. Előtte jugoszláv irodalmi antológiákban, vagy szerb-horvát antológiákban lehetett találkozni szerb írók műveivel, mint pl. az első ilyen kiadványban, a *Bazsalikom* című, Szenteleky Kornél és Debreceni József szerkesztette antológiában.

Én arra figyeltem, hogy több fiatal kerüljön bele, mert hátha ezáltal irodalmi kapcsolatok is kialakulhatnak, különböző fesztiválok alkalmával hívhatják ezt vagy azt a szerzőt. A magyar irodalom kommunikációs tere most már nemzetközi, több olyan rendezvényünk van, ahol fiatalok és idősek is találkozhatnak...

Ez az antológia a fiatalokra koncentrált. Itt is meg kellett határozni, hogy melyik korosztály: 1973-tól fölfelé. Benne van az is, akit a háború érintett valamilyen formában. Ugyanis az másféle irodalom, mint a háború előtti irodalom. Mert a posztmodern kérdései gyökeresen megváltoznak a háború hatására. Akik addig esetleg posztmodern irodalmat írtak, a háború hatására átalakult az írásmódjuk, visszatért a „valóság”, az irodalomkritikusok neorealizmusnak jellemezték a délszláv háborús irodalmat. Persze azok számára, akik a háború után születtek, a háború nem olyan traumatikus és nem olyan vízvonalzó élmény.

---

* Csordás Gábor, Karádi Éva, Rajsli Emese és Orcsik Roland beszélgetése elhangzott a Szépirodók Társasága Tavaszai Fesztiválján („Duna menti irodalom”), 2022. április 22-én a budapesti Három Holló Kávéházban.

Felmerült az a kérdés, hogy van-e egymásra hatás a szerb és a volt jugoszláv térség irodalmi között.

Erről az jut eszembe, hogy Stefan Zweig a *Tegnap világa* című memoárkötetében az első világháború után a legnagyobb veszteségek közé sorolja, hogy nem lehetett egy francia író könyvét megtalálni egy német könyvesboltban. Teljesen egyénekre szűkült a kapcsolatforma fenntartása, és heroikus munka volt egyáltalán ezt működtetni. Hasonló problémák jelentek meg a felbomlott Jugoszlávia után. Korábban élénk kapcsolatformák jellemezték a jugoszláv nemzetek irodalmának működését, a háború ezt teljesen szétzilálta, egyéni erőfeszítésekre korlátozta. A veszteség a szellem beszűkülése.

Ugyanakkor ezek az irodalmak az utóbbi tíz-húsz évben ismét keresik egymást, hiszen továbbra is együtt kell létezni, szomszédos kultúrákról van szó. És az európai vagy közép-európai irodalom attól válhat erőssé, akkor ismerheti meg önmagát, ha figyeli a másikat is, aki a szomszédja. Sajnos nem épült ki az a fajta igazi regionális európai gondolkodás, aminek a fundamentuma a szellemi kapcsolatrendszer.

A fiatal szerb irodalom alapvető problémája kicsit más, mint a horvátoké. A horvátok nyertek egy országot, az más kérdés, hogy milyen politikusokkal, és tulajdonképpen már bánják az egészet. A szerb írók viszont nem tudnak azonosulni egy olyan országgal – azzal a retorikával, amely meghatározta a nagyszerb xenofóbiát, szélsőséges nacionalista retorikát. Mert a nacionalizmus nem feltétlenül kell, hogy türelmetlen legyen, de Szerbiában a háború alatt a sovinizmussal keveredett a nacionalizmus. Emiatt sok szerb író nem tudott, nem tud azonosulni a saját országával. Tulajdonképpen Szerbia még mindig definiálatlan, Koszovó még mindig probléma. A boszniai szerbek most akkor részei az irodalmunknak? Ha megnézzük a kortárs szerb irodalmat, akkor vagy beszélnek a „határon túli” szerb irodalomról, vagy nem, vagy ha bekerülnek a diskurzusbába, akkor szőrmentén szólnak róluk. Kicsit hasonló probléma, mint a magyar irodalom esetében a határon túli vagy külhoni magyar irodalom kapcsán: vannak is, nincsenek is.

CSORDÁS GÁBOR: Montenegró.

ORCSIK ROLAND: Épp az előbb említett Végel László volt az egyik példa, hogy ugyan van Kossuth-díja, mégis kevés Végel-olvasó akad Magyarországon, míg Németországban sokkal jobban követik a szerzőt. Multikulturálisnak gondoljuk a kultúránkat, csak szóba ne kerüljön annak valósága. Réalia nélküli multikulturalizmusról beszélünk, miközben nagyon is fontos az, hogy sokfajta magyar irodalom van, és sokfajta szerb irodalom van.

A többrendszerű irodalomfelfogás szerint fontosak a regionalizmusok a nyelvben, az irodalomban, ám ez nem jellemző a fiatal szerb irodalomra, még az idősebbekre sem nagyon. Ugyanis az újvidéki, a vajdasági szerb irodalom – beszélhetünk ilyenről, Újvidék a szellemi központja, az urbanizáció, a modernizáció városa. A regionális írók a centralizáció felé tartottak. Belgrád

a másik szellemi központ, amely gyakorlatilag nagyváros akar lenni, Párizs akar lenni. Jugoszláviában, abban az időszakban Párizsra vetették vigyázó szemüket. Ez hasonló problémával jár, mint ahogyan mi most az amerikai irodalomra tekintünk. Én fel tudok sorolni nem tudom, hány amerikai költőt, kortárs regényíró, de nem tudok felsorolni ennyi közép-európai író – ez abszurdum. Az a létezés, amit magunknak kreálunk, ez egy Európa nélküli Európa.

Azok a regionalizmusok, amiről itt volt szó az osztrák irodalom kapcsán vagy a horvát irodalom kapcsán, nem játszik szerepet a szerb irodalomban. Nyelvjárásbeli különbségekről persze beszámolhatunk, pl. a boszniai, a montenegrói vagy a horvátországi szerb írók más nyelvjárásban írnak, esetleg geo-poétikájuk a régiójukhoz kötődik, ám ebben ki is merül a regionalizmus, mert nincsenek Újvidékhez és Belgrádhoz mérhető szellemi központok a többi szerb városban. Sokszor abban merül ki a regionalizmus jelenléte az irodalomban, hogy a nyelvjárásbeli különbségek a kölcsönös gyűlöletre világítanak rá. Pl. a boszniai Mostarban nem mindegy, hogy bosnyácul, horvátul vagy szerbül kérjük-e a kávé, miközben a „kávé” szó nem is délszláv eredetű. CSORDÁS GÁBOR: Bocsanat, hogy közbeszólok. Az ember elmegy Szarajevóba egy kávéházba, akkor cappuccinót rendel, mert ha kávé rendel, akkor kiderül, ha „kahva”, „kafa” vagy „kava” – hogy muszlim, horvát vagy szerb. Úgy-hogy inkább cappuccinót rendel.

ORCSIK ROLAND: Másrészt meg van is egy probléma ezzel, hogy én most itt tematizálom ezt, ebben a percben, mert kielégíték egy negatív Balkán-sztereotípiát. Mert azt gondolom, hogy ez a nyelvi kérdés, nyelvi probléma, az identitás, az identitárius mozgalmak – amiben most Európa fuldokol –, ez nem egy balkáni specialitás. A délszláv irodalmak esetében sokszor lehetetlen feladat elé állítja a műfordítót a nyelvjárások közötti különbségekből fakadó nemzeti feszültségek visszaadása.

Az általam szerkesztett antológia egyrészt a posztjugoszláv generációs tapasztalatot tematizálja: ilyen értelemben közel áll a pusztulás metaforájához, de azt mondanám, hogy egy kicsit az ellenállás irodalmi tételeinek a kísérletei is ezek a szövegek. Lehet-e a politikai vagy szellemi ellenállásnak hiteles, releváns irodalmi nyelvet alkotni? Akkor is, ha annak természetesen nincs hatása a közügyekre, a közügyek nem fognak megváltozni egy verstől, egy ágyú nem fog megnémulni egy szonett hatására. Viszont a szemtanú, a tanúság kérdése: sok szöveg ezzel küszködik.

Úgyhogy röviden ez volna a szerb antológia.

KIRÁLY EDIT: Nekem csak mozaikszerű élményeim vannak. 2014-ben jártam Szarajevóban, és akkor ott a városban felléptek a Bécsi Filharmonikusok, a hangversenyt ellepték a követségek, közben a folyóparton nagy jugoszláv popzenekonzert, amin ott volt az egész város. Akkor fogalmazódott meg bennem, hogy vajon az, ami ezen a popkulturális szinten működik mind a mai

napig, az miért nem működik a magasabb kultúra szintjén. Mert ugye épp ezt mondtad most el, hogy nem jön egy olyan nyelv, vagy olyan toposz, vagy olyan helyzet, ahol lehetne egymással kommunikálni.

ORCSIK ROLAND: Az jó példa, amit az osztrák vagy a szlovák irodalom kapcsán is elmondhatunk, hogy hogyan menedzselik a saját kultúrájukat. Itt különváltak a dolgok: teljesen fragmentálódott a politikai hatalom, a kulturális hatalom, annak intézményei egyaránt. Nem tud igazán kifejlődni a dolog.

Csordás Gábor említette: mennyi minden le van fordítva szerbre. Csak hogy ez nem kerül bele a köztudatba, nem kerül ki az egyetemekről. Tehát ez egy szubkultúra. Még a jugoszláv időszakában is tulajdonképpen a látzata volt meg a kulturális pezsgésnek, amely mögött egymásnak feszülő politikai erők készülődtek a háborúra.

RAJSLI EMESE: Egyébként meg van például Szerbiában a NIN-díj, arra most az utóbbi években mindig érkezett olyan jelölés is Boszniából is, olyan boszniai szerző művét jelölték, aki elméletben szerbül ír, de az tulajdonképpen egy nyelvjárási változata a szerbnek. Másrészt pedig van egy olyan díj is, a Meša Selimović, ami kifejezetten úgy van kiírva, hogy a régió nyelvén, bármelyik nyelvén íródott művel lehet pályázni, vagy hát javaslatot tenni a díj elnyerésére. Tehát vannak olyan szándékok is, amelyek megpróbálják mégis valahogy összefogni, regenerálni azt a régen létező kulturális teret.

Ez persze nem mindenhol működik, és nem mindenki fogadja el. És létezik egy nyilatkozat is, amely megpróbálja ezt a közös nyelvet képviselni, ez a BSCH, azaz bosnyák, szerb, montenegrói és horvát közös nyelv. Mindenki a saját nyelvén ír és beszél, és ennek ellenére mindenki érti egymást. Ez elég szűk körben, de tulajdonképpen létezik ma is. Jelennek meg Szerbiában olyan horvát kötetek, amelyeket nem fordítanak le. Vicces is lenne.

ORCSIK ROLAND: Az irodalomnak mint kultúrának kicsit díszlet szerepe van. Vagy szubkulturális jelenség: kvázi az ellenzékiesség egy formája, mint egyébként a diktatúra idején, akkor is volt az irodalomnak egy olyan szárnya, amely az ellenzékiesség szimbolikus helyét, utópiáját biztosította. De hogy ez hogyan változik aztán, miért nem tud aztán szerves kultúrát teremteni, amelyben a politikai, a gazdasági hatalom és ez a kulturális egyben van? Mert az volna a végcél, akkor mondanánk azt, hogy büszkéek lehetünk a nemzetünkre.

CSORDÁS GÁBOR: Nekem van két kérdésem Rolandhoz az antológiával kapcsolatban. Az egyik: Montenegró. A szerb irodalom nagyjai közül minden második Montenegróból származott...

ORCSIK ROLAND: Vagy oda menekült...

CSORDÁS GÁBOR: ...és az irodalmi nyelvhez nagyon közeli nyelvet beszélnek. Mennyire van benne a mai szerb irodalmi recepcióban Crnagora, a montenegrói irodalom? Ez az egyik. A másik, ami nekem nagy élményem volt az

antológiával kapcsolatban, és most biztosan nagyon igazságtalan vagyok, de énszerintem ebben a '73 után született nemzedékben, legalábbis ami a költőket illeti, csak a nőknek van mit mondaniuk. Tehát van egy baromi erős és nagyon meggyőző női irodalom ma Szerbiában. Nyilván az ellenállás: egy borzasztó macsó társadalommal szembeni szembenállás eredményeként. De ez elég régi jelenség, Radmila Lazić volt ennek az első nagy úttörője. Most kimondottan Szerbiáról beszélek. A legerősebb és legmeggyőzőbb hang ez a nagyon kemény feminista hang ebben az antológiában. Ezt te hogy látod?

ORCSIK ROLAND: Én azt gondolom, hogy erős a férfiak hangja is. De kétségtelen, hogy markáns ez a feminista irányzat a szerb irodalomban. Ez annak is köszönhető, hogy a Soros Alapítvány támogatásával létrejött a *Pro Femina* folyóirat Belgrádban...

CSORDÁS GÁBOR: ...mint a Centrum Dekontaminacije annak idején.

ORCSIK ROLAND: ...az egy nagyon erős folyóirat volt. És nem pusztán folyóiratként működött, hanem egy műhelyként. Ennek az irányzatnak a főszervezője Dubravka Đurić, a belgrádi egyetemen tanít, ahol költőműhelyt, értelmezőműhelyt is vezetett, nagyon komolyan szervezte ezt, amíg a Soros ki nem vonult Szerbiából, s aztán összeomlott az egész, mert nem tudtak anyagi támogatást, fedezetet biztosítani a *Pro Femina* folytatásának.

Ennek hatására a fiatal írók felbátorodtak, a feminizmussal összefüggő problémákat radikális módon tematizálják. Mint pl. Maja Solar, aki szerepel a szerb antológiában, Oravecz Krisztina fordításában meg is jelent a Rajsli Emese által szerkesztett *TraN(S)akció* sorozatban a válogatott verseket tartalmazó verseskötete, ami egy nagyon jó verseskötet.

Ugyanakkor nem kéne úgy gondolkodnunk, hogy attól, hogy tényleg erős és markáns ez a női irodalom, ne lenne izgalmas a férfiak vagy a transzneműek irodalma. A női irodalom lehet olyan is, hogy nem feltétlenül nő írja. A feminizmus kérdéseit egy férfi is tematizálhatja. Egy férfi is lehet feminista.

CSORDÁS GÁBOR: Na, én még olyan szerb író nem láttam.

DECZKI SAROLTA: Hát a Marojevićtól a *Belgrádi csajok*.

ORCSIK ROLAND: A férfiak közül a fiatal generációban például Siniša Tucić nagyon erőteljes, aztán Tomislav Marković, aki a *Hogyan legyél mesterlövész* című vers szerzője, a belgrádi *Beton* nevű ellenzéki lap egyik szerkesztője és szerzője is volt. Egyébként a *Beton* szerkesztősége kiadta egy koszovói albán költő, Arben Idrizi verseskötetét. Természetesen megint a pénzen múlik ezeknek a mozgásoknak az alakulása. Kicsit abban a helyzetben van ez az ellenzékiesség, az ellenállásnak az irodalma, hogy kunyerálni kénytelen az Európai Uniótól pénzeket.

Nincsen kitalálva az Európai Unióban sem, hogyan lehetne az ilyen szerzőket támogatni.

KARÁDI ÉVA: Van a Traduki.

ORCSIK ROLAND: Van, de az a fordításra szorítkozik. Ám az irodalmi rezidenciákon kívül nem tudok olyan támogatási rendszerről, amely pl. egy ország írójának a könyvkiadását szponzorálná. Erre kellene valamit az Európai Unióban kitalálni. Itt vannak országok, ahol olyan politikai működések vannak, amelyek nehezítik az irodalom működését, és itt erre egy európai választ kellene kitalálni.

KARÁDI ÉVA: Igen, ez tényleg csak a fordítás terén van. Benne voltam az amszterdami székhelyű Európai Kulturális Alapítvány magyar nemzeti bizottságában, és emlékszem, hogy ezeken a találkozókön sokszor szóba került, hogy nem könnyű az EU szintjén elérni egyáltalán azt, hogy a kultúrával hajlandók legyenek foglalkozni, erre költeni: szerintük az nemzeti hatáskör. Azt oldják meg helyben. Van most a Kreatív Európa égisze alatt lehetőség kulturális együttműködési programokra, hogy lehessen közvetlenül oda pályázni.

CSORDÁS GÁBOR: Hát, hogyha már az egész tágabb európai kontextusról beszélünk. Itt az elején elhangzott, hogy a Duna menti kultúrák között van valami összefüggés... én tudok egy másik összefüggést is: a régió legjobb definíciója: „az, ami Párizsból nem látszik”. Sajnos tényleg nem látszik. Fogalmuk sincsen róla.

KIRÁLY EDIT: De a Rajna mellől viszont szeretik látni. A németek nagyon sokat tettek azért, hogy átvegyék ezt a közvetítő szerepet. Hogy ezt mindig jól teszik-e vagy nem, az egy másik kérdés, de...

ORCSIK ROLAND: Legalább törekvés van. Ez megint a 18. század: Goethe, Herder...

CSORDÁS GÁBOR: Goethe és Vuk Karadžić barátsága, hogy úgy mondjam...

ORCSIK ROLAND: Igen, baráti viszonyok, és ilyenkor valami elindul, de érdekes módon, ha a politikától függ, akkor valószínűleg nem. De ezt leszámítva, ha valaminek van hosszú időtartamú hagyománya, akkor abból természetesen kialakul egy jó Európa-vízió, vagy legalábbis a lehetősége. A jó Európa-vízió az, ha közösen alakítjuk ki. Ehhez viszont kell egy európai fundamentum, amely azokat az írókat, azokat a kultúrákat támogatja, amelyek nem tudják, képtelenek saját nemzeti kereteiken belül finanszírozni magukat.

Ehhez elengedhetetlen, hogy kialakuljon a másikat nem barbárnak tekintő európai identitás, öntudat. De hát ilyesmi nincs. Én tudjátok hol tudtam meg azt, hogy európai vagyok? Indiában.

KARÁDI ÉVA: Hát, igen... ez így van. Igen, de itt a birodalmi és a nemzeti szempont az, ami ugye napjainkban is nagyon erősen ütközik. Nem véletlenül indultunk az osztrák antológiával, és hogy Monarchia, meg Dunai Monarchia ez a térség, és aztán jöttek az utódállamok, és aztán még voltak tán a pánszlávizmuskok – volt Csehszlovákia meg volt Jugoszlávia. Aztán szóba került, hogy a nacionalizmus nem csak sovíniszta lehet: volt az olaszoknál meg

másutt is egy progresszív irányzata. Most megint valahogy ez az, ami ütközik.

Kérdés, hogy a birodalmak voltak-e jók vagy a birodalmon belüli régiók, és ezeknek a soknyelvűsége és gazdagsága és az ezen belüli átjárások, meg volt a szeparatizmus, a birodalmak földarabolása. Ez most egészen más kontextusba helyeződik az ukrán–oroszlációban, de ez a mi dunai térségünk alkalmas arra is, hogy ezeket a kérdéseket újragondoljuk.

ORCSIK ROLAND: Jó lenne, ha a tiszatájás *Insula Vicina* sorozatban megjelenne a kortárs ukrán irodalmi antológia is. A szerbiai Kikinda short rövidpróza-fesztiválon találkoztam fiatal ukrán írókkal, akiktől megkérdeztem, hogy Ukrajnában ugye oroszok is élnek, és hogy egyáltalán az orosz írókkal van-e kapcsolatuk. Teljesen döbbenet néztek rám.

KARÁDI ÉVA: ... és oroszul író ukrán írók is.

ORCSIK ROLAND: ... ez még a krími megszállás előtt volt. Számomra az eszmény a volt jugoszláv írókat tömörítő FAK fesztivál („alternatív irodalmi fesztivál”), a Forum Pisaca Belgrádban, Filip David Mirko Kovač, Radomir Konstantinović, akik hangsúlyozták, hogy a nacionalizmusokkal, háborúkkal szemben is tartják egymással a kapcsolatot.

Ha csinálnánk ukrán antológiát, akkor bevinnénk azokat az orosz írókat is, akik Ukrajnában élnek. Ám attól tartok, ez óriási ellenállásba ütközne sajnos mindkét oldalról.

CSORDÁS GÁBOR: Van egy csomó ukrán író, aki kétnyelvű. Mind a két nyelven ír: oroszul és ukránul is. A Németh Zoliéknak elküldtem egy ilyen költőnek a versét nemrég.

KIRÁLY EDIT: Még visszatérve a szerb színtérre. Pont ilyen szempontból lenne nagyon izgalmas Újvidék helyzete. Ez még a te szerb antológiád előtti korra megy vissza: ha jól tudom a 60-as, 70-es években volt ott egy nagyon erős neoavantgárd szcena. És ha jól tudom, ott valóban volt érintkezés a különféle nyelven írók között. Mennyire próbálja Újvidék a maga történetébe beépíteni ezt a fajta interkulturalitást?

ORCSIK ROLAND: Akkor még több magyar volt Újvidéken. Most nagyon kevés van. Sajnos a fiatal vajdasági magyar, vagy Szarvas Melinda szóhasználatával magyar vajdasági írók nem igazán foglalkoznak a kortárs szerbekkel, és fordítva is érvényes, a szerbek sem nagyon tudunk róla, hogy egyáltalán van magyar irodalom a Vajdaságban.

RAJSLI EMESE: Újvidék most volt Európa kulturális fővárosa. Kitaláltak egy ilyen nagyon-nagyon Európa-felé jól hangzó multikulturális, többnyelvű koncepciót – a világ minden tájáról hívtak művészeket. De eddig egyetlen pályázaton sem sikerült például a Forum Könyvkiadó Intézetnek bármiféle támogatást kapni, és még azon a pályázaton sem, amely arról szólt volna,

hogy bekerüljünk a programfüzetbe. Miközben, ha akarnák, akkor kithetnék a kirakatba: íme, itt van egy lassan 70 éve működő, szerb költségvetési támogatásból élő magyar közintézmény, amely mai is kiadja a Híd című folyóiratot és fordításokat is megjelentet. Ezzel így senki nem foglalkozik, senki nem tud róla, a köztudatban nincsen benne. Annak idején létezett például a *Polja* és az *Új Symposion*, egy szerb és egy magyar párhuzamos folyóirat, együtt volt a szerkesztőségük, az legendás hely volt, és mindenki ismerte egymást. Aki valamilyen módon kapcsolódik a *Poljának* – egyébként még létező folyóiratnak – a megjelenéséhez, az tud róla, és az emlegeti. De ezek már nagyon távoli dolgok. A Tolnaiék generációja az, amelyet utolsóként emlegetnek, pedig utána is voltak még olyan nemzedékek, amelyeknek több kapcsolata volt a szerb vagy jugoszláv irodalommal, mint a mostaninak.

Az egyetlen irodalmi folyóirat, a *Híd*, közöl fordításokat, de igazán élő kapcsolat a szerb irodalommal, kultúrával nincs. Egyre kevesebb magyar van, és egyre kevésbé beszél szerbül a fiatal magyar értelmiségi. Kialakult egy – kénytelen vagyok így mondani – gettó, Szabadka, Zenta, Ada, Kanizsa, ezek a magyarlakta részek. Onnan már a középiskolások is Szegedre járnak át. Ezt a folyamatot nem igazán látom megállíthatónak.

ORCSIK ROLAND: Egyébként időnként összejönnek közös rendezvények, pl. épp az Emese által szerkesztett TraN(S)akciók sorozat keretében...

RAJSLI EMESE: Közös rendezvénysorozatok. Igen, próbálkozunk. Van a *Híd* körül egy Híd Kör nevű egyesület, amelynek vannak különböző programjai. Kevés az ember, aki ezt tudná vinni. Anyagi támogatásról nem is beszélve, de hát ugye mindenhol ez van.

ORCSIK ROLAND: A képzőművész és költő, a Forum egykori jelentős grafikai szerkesztője, Maurits Ferenc mesélte nekem, hogy amikor Danilo Kišnek a *Holtak enciklopédiáját* adták ki a Forumnál, akkor ő ment Párizsba hozzá, hogy aláírják a szerződést. Na most a Danilo Kišsel sok mindent lehetett csinálni, de szerződéseket aláírni nem nagyon. Úgyhogy a repülőtéren, mielőtt elindult volna, az utolsó percben írták alá azt a szerződést.

Kiš a kocsmában búcsúzáskor azt mondta Mauritsnak, hogy Tolnait üdvözlöm, a többiek menjenek a picsába. Ő tudta ki az, hogy Tolnai Ottó, de egy mostani fiatal szerb író már nemigen.

Aztán ott van Ladik Katalin, őt viszont épp a már említett Dubravka Đurićnak köszönhetően helyel-közzel ismeri a fiatal költőnők. Szóval Tolnai Ottót, Domonkos Istvánt már kevésbé, ők mind együttműködtek az újvidéki szerb írókkal, közösen dolgoztak az Ifjúsági Tribün rendezvényein, közösen léptek fel pl. Slobodan Tišmáékkal. Sajnos ez a fajta kulturális dinamika – amely akárhogy is nézzük, Jugoszlávia egyik csodája volt, az ország minden traumatikus történelmi gócpontja és sunyi pártvezére ellenére –, valahogy nem tud már visszaépülni. Már nem olyan érdekes a másik, a nacionalizmus,

magyar és szerb egyaránt, mindenkiből nárcisztikus és sértődékeny primadonnát kreált.

CSORDÁS GÁBOR: Ez egyébként is egyedülálló volt. Ha végignézzük a határon kívüli magyar közösségeket, akkor gyakorlatilag a jugoszláviai volt az egyetlen, amelyik szellemileg együtt tudott haladni az ottani anyaországgal. Ez azért rövid ideig tartott sajnos, és véget ért.

RAJSLI EMESE: Van például Zentán Beszédes Istvánnak a folyóirata, a *zEtna* – na, ők próbálnak a fesztiválok keretében négykezes szövegeket írni. David Albaharitól kezdve sok vendég volt már, aki egy-egy magyar szerzővel párosban szövegeket írt, és ezek a négykezesek ide-oda le lettek fordítva. Vanak próbálkozások, azt nem mondom, hogy nincsenek, de hát a hetvenes évekhez képest ez nagyon-nagyon korlátok közé szorított, és egyre inkább eltűnőben van.

CSORDÁS GÁBOR: Több nemzedék jött el a háború alatt: hát, egyszerűen ezt nem lehet megúszni.

ORCSIK ROLAND: Ezek a kapcsolatformák személyes síkon erősödnek: ugye, beszéltünk itt a Goethe körüli kapcsolatokról, irodalmi és kulturális vízióról – ezt az a barátság működtette. Kíváncsi vagyok ilyen szempontból a szlovákokra, hogy ott hogyan működött a magyar–szlovák–német viszony az európai horizont szempontjából.